http://www.etnolog.org.ua

ДО 140-РІЧЧЯ «МАЛОРУССКИХ НАРОДНЫХ ПРЕДАНИЙ И РАССКАЗОВ» МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА: ВНЕСОК У ЗБІРНИК ЕТНОГРАФА ВОЛОДИМИРА МЕНЧИЦЯ

Мирон Гордійчук

УДК 39(=161.2)(092)Мен

У статті проаналізовано внесок видатного фольклориста В. Менчиця в збірник М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы»; подано інформацію про збирання етнографічних матеріалів В. Менчицем та їх передачу до Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Також зазначено причини відсутності студій про внесок В. Менчиця в розвиток української фольклористики.

Ключові слова: етнографія, В. Менчиць, М. Драгоманов, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.

В статье проанализирован вклад выдающегося фольклориста В. Менчица в сборник М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы»; представлена информация о сборе этнографических материалов В. Менчицом и их передаче в Юго-Западный отдел Русского географического общества. Также указаны причины отсутствия исследований о вкладе В. Менчица в развитие украинской фольклористики.

Ключевые слова: этнография, В. Менчиц, М. Драгоманов, Юго-Западный отдел Русского географического общества.

The article analyses the contribution of outstanding student of folklore Volodymyr Menchyts to the collection of M. Drahomanov's *Little Rusian Folk Legends and Tales* and submits the information on V. Menchyts' collecting the ethnographic materials and their transference to the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society. There is also an indication of the reasons of lack of studies about V. Menchyts' contribution to the development of Ukrainian folkloristics.

Keywords: ethnography, V. Menchyts, M. Drahomanov, Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society.

«Малорусские народные предания и рассказы» М. Драгоманова є першою спробою класифікації народної прози. 140 років тому М. Драгоманов поділив фольклорну прозу на три великі групи: «матеріали народної науки, знань і понять, хоча б іноді виражених у художній напівфантастичній формі»; «народне мистецтво з метою суто естетичною (казки)»; билини й перекази [52, с. 43].

М. Драгоманов серед збирачів етнографічного матеріалу, який увійшов до збірника, називав імена І. Манжури, Я. Новицького, М. Мурашка, С. Руданського і В. Менчиця [23, с. 14]. М. Костомаров у рецензії на цю працю зазначив, що матеріал був зібраний багатьма членами Південно-Західного відділу Російського географічного товариства [30, с. 335].

Ця стаття присвячена внеску В. Менчиця, незаслужено призабутого етнографа, котрий своїми етнографічними записами збагатив скарбницю українського фольклору. Постать Володимира Амвросійовича Менчиця (1837—1916) — видатного фольклориста, книгаря й учасника громадського руху — є маловідомою в українській історіографії. М. Грушевський, чиїм дядьком по материній лінії був В. Менчиць, зауважував: «Се був чи не єдиний активний україноfіл в сім'ї моєї матері», людина «в широкім значенні слова, з українськими інтересами» [19, с. 120—121].

В історичній літературі перша згадка його імені пов'язана зі збірником «Малорусские народные предания и рассказы» М. Драгоманова. У передмові до збірника В. Менчиць згадується як один з тих, хто зібрав найбільше етнографічних матеріалів для цього видання [23, с. 14]. Слід відзначити також згадку в праці І. Франка про його внесок у збирання

http://www.etnolog.org.ua

етнографічних матеріалів до цього збірника [51, с. 181] і таку саму згадку О. Огоновського [38, с. 344]. В «Етнографічному огляді» Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті за 1895 рік наявна згадка про збірник В. Менчиця. У цій замітці зазначено, що він був співробітником колишнього Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства [55, с. 180]. Тотожні відомості про В. Менчиця знаходимо в примітці ґрунтовного етнографічного дослідження С. Савченка [42, с. 219].

У некролозі В. Чаговець ставить В. Менчиця в один ряд із В. Антоновичем та М. Драгомановим за активну участь у збиранні й документації пам'яток народної творчості. Дослідник указує, що «його ім'я займає почесне місце серед діячів тоді ще молодої плеяди народолюбців» [54; 53].

У 1920-х роках пожвавилася увага до постаті В. Менчиця, ним зацікавилася Постійна комісія по складанню біографічного словника діячів України. Її співробітник О. Тулуб 24 серпня 1923 року звернувся до О. Михалевича, відомого громадського діяча і близького друга В. Менчиця, аби він надіслав «матеріали до біографій земляків — Тобілевичів, Ястребова, Менчиця...» [4].

Першу спеціальну розвідку про В. Менчиця написала Н. Бракер [9]. За жанром цю розвідку можна охарактеризувати як «статтю-мемуари» [28, с. 129]. Н. Бракер зазначила, що етнографічні записи фольклориста становлять окрасу «Малорусских преданий...» М. Драгоманова. Дослідниця вперше зауважила про наявність його великої етнографічної збірки поміж матеріалами Етнографічної комісії ВУАН [9, с. 197]. І. Житецький назвав ім'я В. Менчиця серед представників петербурзької громади, які гуртувалися навколо редакції журналу «Основа» [25, с. 92].

Імовірно, єдиною спробою опублікувати етнографічні матеріали В. Менчиця було дослідження М. Жуковської. Про плани щодо цієї публікації написав М. Грушевський [17, с. 294].

Політичні репресії в УРСР на початку 30-х років XX ст. призвели до закриття гуманітарних інституцій з українознавчим напрямом ВУАН. Ім'я В. Менчиця на десятиліття залишилося поза увагою дослідників. З нагоди 50-річчя з дня смерті в журналі «Народна творчість та етнографія» вийшла невеличка замітка про В. Менчиця. Її автор Л. Стеценко переповідав фактологічний матеріал, який знаходимо в публікаціях Н. Бракер. У статті зазначено: «Ім'я Володимира Амвросійовича Менчиця — невтомного фольклориста, етнографа й громадського діяча — сучасному поколінню майже нічого не говорить» [45, с. 87]. В іншій публікації Л. Стеценко констатував необхідність студій про життя, наукову діяльність та спадщину В. Менчиця [46, с. 135].

Заклик Л. Стеценка так і не став у радянський період поштовхом до окремих спеціалізованих студій щодо внеску В. Менчиця в розвиток української етнографії XIX ст. У цьому контексті слід відзначити лише згадку в статті М. Сиваченка про передачу П. Кулішем етнографічного збірника В. Менчиця І. Рудченку та відповідні прохання І. Рудченка до В. Менчиця щодо дозволу користуватися цими матеріалами [44, с. 15].

У радянський період ім'я В. Менчиця згадувалося зазвичай у контексті його етнографічних матеріалів у збірнику М. Драгоманова [49, с. 384–387, 405–406, 434], також наголошувалося, що ці етнографічні записи були взяті, зокрема, з його приватної колекції [35, с. 9].

Наприкінці 1980-х років ім'я В. Менчиця почало повертатися з тривалого періоду забуття. Серед сучасних публікацій варто виокремити низку згадок про В. Менчиця, якого називають «ходячою енциклопедією українського фольклору» [7, с. 26; 8, с. 106]. Його згадують як помічника В. Ястребова, видатного дослідника етнографії Південної України [13, с. 53; 12, с. 360; 50, с. 158], як «співробітника» збірки М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» [40, с. 58], а також як людину, що зібрала свої етнографічні матеріали для збірника М. Драгоманова

http://www.etnolog.org.ua

[6, с. 14; 36, с. 65; 26, с. 5]. В історіографії зафіксовано факт, що записи В. Менчиця, як і записи І. Манжури та О. Лоначевського, вирізняються значно більшою автентичністю з-поміж інших публікацій у збірнику М. Драгоманова [10, с. 79].

Єдиною сучасною розвідкою про В. Менчиця можна вважати відомості про нього в монографії про родовід М. Грушевського «Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)». У цій праці вперше введено до наукового обігу інформацію, що була виявлена в метричних книгах та клірикових відомостях Михайлівської церкви містечка Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії, а також у фонді Київської духовної семінарії [32, с. 427].

С. Панькова, підсумовуючи наявні дослідження про В. Менчиця, зазначила, що складно написати вичерпну біографію та презентувати в повному обсязі творчий доробок видатного етнографа. Проте, на її думку, вимальовується портрет надзвичайно цікавої, самобутньої, непересічної в багатьох проявах особистості, яка переймалася духовним життям свого народу, цікавилася його культурою, історією, побутом [32, с. 428].

Окремо слід відзначити студії, присвячені опублікованим етнографічним записам В. Менчиця. М. Драгоманов порівняв «Вірш про багатого мужика Гаврила» й галицьке оповідання, надруковане в збірнику Садока Баронча *Bajki, Fraszki, Podania, Przyslowia I Piesni na Rusi* (1866), із європейськими сюжетними аналогами [21]. А. Кримський згадував цей запис В. Менчиця у своїй статті [31, с. 69–70]. Дослідник зазначив, що ця розвідка написана в 1896 році [31, с. 52]. Слід зауважити, що із 1895 року в колекції А. Кримського був рукопис збірника етнографічних матеріалів В. Менчиця [55, с. 180], тобто при написанні статті він міг користуватися не публікацією, а рукописним записом оповідання. Л. Махновець згадує це саме оповідання В. Менчиця, що було записане в с. Пилява на Канівщині [20, с. 478].

Ф. Сушицький детально проаналізував легенду про Михайлика та Золоті Ворота [47, с. 20–22]. М. Грушевський зазначав, що вона записана в «особливо повній та інтересній формі» [18, с. 234]. Запис цієї легенди, здійснений В. Менчицем, згадує сучасний дослідник Є. Нахлік, аналізуючи варіації самої легенди в М. Грабовського та П. Куліша, також називає запис В. Менчиця найширшим і найбільш архаїчним варіантом [37, с. 71]. Важливою є згадка в примітках до статті про відсутність прізвища В. Менчиця в одній з публікацій зазначеної легенди. Автор статті пов'язує цей факт із цензурними міркуваннями [37, с. 77]. Дослідниця Л. Горошко аналізує етнографічний матеріал В. Менчиця. Її зацікавив, зокрема, образ нечистої сили в оповіданні, котре записав В. Менчиць [16, с. 569]. Згадує етнографічні матеріали В. Менчиця також М. Плисецький [39, с. 94].

Володимир Менчиць народився 1837 року в містечку Вчорайше Сквирського повіту на Київщині в родині священика Амвросія Федоровича Менчиця. Його мати Агрипина Іванівна була представницею відомого священицького роду Оппокових. Вона — рідна сестра Захарія Івановича Оппокова, діда Михайла Грушевського [32, с. 571].

Амвросій Менчиць не заперечував, аби син обрав світський шлях, проте його Володимир обрав духовний. Початкову грамоту В. Менчиць здобув удома, згодом навчався в Києво-Подільському духовному училищі. У 1849 році, у віці 12 років, він вступив до Київської духовної семінарії [32, с. 429].

У 1857 році за результатами іспитів В. Менчиць був рекомендований до вступу до Київської духовної академії (далі — КДА) для здобуття вищої освіти [32, с. 430]. Випуск В. Менчиця вважався одним з найбільш бунтівних в історії цього закладу. 5 серпня 1859 року він припинив навчання в КДА. М. Грушевський стверджував, що його дядько брав участь у якомусь продовольчому бунті [19, с. 121]. У спогадах Іероніма Екземплярського знаходимо інформацію, що під час виявлення студентської непокори «до обов'язків самоварщика приступив студент Менчец, хохол» [14, с. 55].

http://www.etnolog.org.ua

Саме він «грубувато-малоросійською говіркою висловив невдоволення начальством за його повне нехтування харчуванням студентів» [14, с. 56]. Ці події, імовірно, і призвели до передчасного завершення навчання в КДА.

Після КДА В. Менчиць переїхав до Санкт-Петербурга, де став вільним слухачем лекцій в університеті. «Пам'ятаю, я був тоді в Петербурзькому університеті», — згадував він у своїх спогадах [29, с. 66]. У той час В. Менчиць жив у свого дядька Платона Федоровича Менчиця, який співпрацював із членами Петербурзької громади й редакцією журналу «Основа». В. Менчиць у спогадах зазначив, що його дядько був добрим знайомим М. Костомарова, який називав його не інакше як «панотець». Удома в отця П. Менчиця часто збиралася Петербурзька громада. Тоді В. Менчиць познайомився з М. Костомаровим, П. Кулішем та В. Білозерським, про що читаємо в його спогадах [29, с. 67].

У 1861 році В. Менчиць відвідав Батьківщину. Ця поїздка супроводжувалася збиранням етнографічного матеріалу й дослідженням побуту чумаків. Слід зауважити, що ця «експедиція» відбулася за дорученням П. Куліша [48, с. 54]. Саме в цей час були зібрані етнографічні матеріали, які згодом надрукував М. Драгоманов [22].

В. Менчиць був членом Петербурзької громади. Інформацію про його участь у зборах громади знаходимо в спогадах: «І я, буваючи на цих вечірках, частенько розповідав, але більше з селянського життя...» [29, с. 68].

Участь В. Менчиця в діяльності Петербурзької громади підтверджує його співпраця з редакцією журналу «Основа». Дослідникам удалося ідентифікувати дві його публікації в рубриці «Вісті». Лист В. Менчиця опубліковано в червневому [34], а замітку — у листопадовому випуску журналу «Основа» 1862 року [33].

С. Панькова ідентифікувала замітку від 4 жовтня 1862 року завдяки криптонімам «В. М.» [32, с. 434]. Авторство В. Менчиця щодо червневої замітки в журналі «Основа» ідентифікував В. Дудко. Аргументи вченого ґрунтуються на соціальній самоідентифікації автора («попович») [24, с. 96–98].

У 1862 році розпочалися шестирічні мандри В. Менчиця Західною Європою. У цей період він підтримував стосунки з П. Кулішем та В. Білозерським. Завдяки цим подорожам Володимир Менчиць здобув різносторонню освіту, вивчив дванадцять мов, серед них німецьку, французьку, латинську, грецьку та санскрит [9, с. 196].

Повернувшись із мандрів, В Менчиць одружився і вклав багато коштів у створення власної мережі книгарень. Відомо, що в 1875–1876 роках «Киевский телеграф» поширювали представники Київської Старої громади в книгарнях В. Менчиця в Києві, Житомирі, Єлисаветграді та Білій Церкві [15, с. 209].

У 1873–1876 роках більшість київських громадівців гуртувалася навколо Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. П. Чубинський та В. Антонович бачили цю установу не просто територіальним відділом Російського географічного товариства, але й українським народознавчим центром, що імпонувало прагненням представників Київської громади [11, с. 23].

Київські громадівці розгорнули значну фольклорно-статистичну діяльність. Вони виявляли, збирали фольклорно-етнографічні матеріали, залучаючи до цієї роботи шанувальників духовної спадщини свого народу, опрацьовували та друкували їх [27, с. 98]. Одним з тих, хто долучився до цієї справи, був В. Менчиць. Л. Стеценко стверджував, що він на початку 70-х років XIX ст. надіслав до Південно-Західного відділу свій «Сборник этнографических материалов» [45, с. 88]. Цей рукописний збірник етнографічних матеріалів зберігся у фондах ІР НБУВ під назвою «Сборник этнографических материалов П. Кулиша». Проте його автором є саме В. Менчиць, що підтверджує запис на останній сторінці рукопису: «1 ноября 1861. Ніжайший раб, худоумний Владімір Менчиць» [2, арк. 120].

http://www.etnolog.org.ua

Відомо, що згаданий збірник опинився в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства через посередництво П. Куліша. Саме він передав збірник І. Рудченку. Останній звернувся до В. Менчиця з проханням дозволити користуватися матеріалами збірника. Інформацію про це знаходимо в чернетці листа І. Рудченка до П. Куліша: «Перечитавши гарненько те "де-що", я, як ви <...> радили, обернувся до Менчиця: так, так і так, є у мене твій збірник з таких то рук, — так мені треба знати, де що записано». Відповідь В. Менчиця була категоричною: «І не думай друкувати: воно і сяке, і таке, і зелене, і молоде, і неправдиве». В. Менчиць просив повернути йому збірник, проте І. Рудченко цього не зробив. І. Рудченко звернувся до П. Куліша з проханням розсудити їх у цій справі: «Прохав він [Менчиць. — *М. Г.*] у мене того збірника, та я вже затявся і не дав йому до рук: од кого, мов, маю, тому і верну. Тепер, добродію, у Вашій волі: як знаєте, так і розсудіть» [1, арк. 92].

Перипетії зі збірником В. Менчиця намагався відтворити М. Сиваченко, який стверджував, що всю історію з матеріалами Менчиця важко відтворити, але згодом вони були передані М. Драгоманову й потрапили до його збірника «Малорусские народные предания и рассказы» [44, с. 15].

Важливою деталлю, яка підтверджує факт опрацювання збірника Менчиця І. Рудченком, є те, що в матеріалах архівної справи зауважено, що наявні помітки зроблені рукою І. Рудченка. Слід також зауважити, що І. Рудченко зазначав використання в збірнику «Чумацкие народные песни» серед матеріалів збірник П. Куліша, «пісні, записані в Київській губернії, переважно в Київському повіті» [41, с. 7]. Указаний І. Рудченком так званий збірник П. Куліша насправді є збірником В. Менчиця. Це підтверджують уже згадані помітки І. Рудченка на рукопису збірника В. Менчиця, який зберігається в ІР НБУВ, а також його назва на титулі «Сборник этнографических материалов П. А. Кулиша» і відповідні матеріали із цього рукописного збірника, опубліковані в «Чумацких народных песнях».

Сам збірник став результатом тривалої роботи В. Менчиця. О. Михалевич стверджував, що В. Менчиць «свої етнографічні записи робив довго, найбільше як ходив на батькових волах і мажах у Крим по сіль» [5].

Імені В. Менчиця серед членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства ми не знаходимо [43, с. 271–275]. Однак удалося відшукати замітку про Агатангела Кримського, який у 1895 році серед інших етнографічних матеріалів отримав вищезгаданий збірник В. Менчиця. У цій замітці зазначено, що автор збірника був співробітником колишнього Південно-Західного відділу Російського географічного товариства [55, с. 180].

Лишень один дослідник (його персона ще не встановлена) намагався порівняти рукопис збірки В. Менчиця та опубліковані матеріали в збірнику М. Драгоманова. Цей дослідник був ознайомлений зі спогадами В. Чаговця, про що свідчить посилання на ці спогади [3, арк. 3]. Такий порівняльний аналіз зберігся в матеріалах архівної справи [3, арк. 4–7]. Невідомий дослідник після проведеного зіставлення рукопису В. Менчиця й відповідних матеріалів, опублікованих М. Драгомановим, дійшов певних висновків. Їх ми подаємо повним текстом зі збереженням оригінальної стилістики письма:

«Можна припустити дві можливости або був якийсь другий збірник більший. То що, Драг[оманов], можливо, передрукував з другого збірника, наводить на думку та обставина, що зустрічаються оповідання у Драгоманова, підписані з яких вони місцевостей, у Менчица — в тих же самих оповід[аннях] не указано, звідки вони. Можливо, що коли він переносив матер[іал] з збірника в другий, він доповнив їх ссилками на місцевість.

Очевидно, був якийсь другий рукописний збірник Менчица, більш повний, ніж цей, який ми маємо, з якого Драгоманів і передрукував матеріали. Або просто був ще якийсь додаток.

http://www.etnolog.org.ua

Бо в книжці Драгоманова на 20 №№ [імовірно, записів. — *М. Г.*] більше матеріалу за підписом Менчица, ніж в рукоп[исному] збірнику. Але по всьому видко, що коли і існував другий збірник повніший, то він просто повторював матеріали, вміщені в відомому нам збірникові з додатком нових матеріалів, по якимсь причинам не попавших сюди.

Можливо, що було два збірника — один, який ми знаємо, і другий, невідомий нам, який Менчиц з часом з'єднав в один, із якого Драгоманів і передрукував матеріали...

Думка, що передруковані Драгоманівим матеріали не є варіанти, записані з других місцевостей або від другого лиця, підпирається тим, що хоч при передруку Драгоманів ні одного оповідання не залишив незміненим, але зміни ці дуже не істотні, в більшості оповідання тільки перефразовані, виглажені, виправлені граматично. Ніяких же нових моментів в оповідання не внесено. Звичайно, декілька рядків майже в кожному друк[ованому] оповіданні залишаються цілком тотожні з рукописом — в більшості це бувають декілька початкових рядків» [3, арк. 9].

Ці висновки вперше були проаналізовані С. Паньковою, яка стверджувала, що в 1920-х роках у розпорядженні дослідників був інший рукописний збірник В. Менчиця, а той збірник, що зараз доступний, був відредагований перед тим, як потрапив до М. Драгоманова [32, с. 439].

Слід зазначити, що у відомому для дослідників рукописному збірнику В. Менчиця можна простежити внутрішню нумерацію. Напроти першого запису наявні цифрові позначки 291 і 366. Саме від них іде послідовна нумерація оповідань у збірнику, що завершується останнім етнографічним записом з позначками 349 і 424. Можливо, така нумерація пов'язана з невідомим для дослідників рукописом етнографічних матеріалів В. Менчиця, що є значно більшим і ґрунтовнішим. Відповідно, зазначена нумерація відображає лише частину цього більшого збірника.

Ще півстоліття тому Л. Стеценко писав, що за 50 років, які минули після смерті В. Менчиця, його постать як невтомного трудівника на полі фольклористики та етнографії так і не привернула уваги дослідників [45, с. 88]. Ім'я цього етнографа і справді досі залишається маловідомим, незважаючи на те що в збірнику «Малорусские народные предания и рассказы» М. Драгоманова із 400 найрізноманітніших записів 62 належать В. Менчицю.

1. Інститут літератури Національної академії наук України, ф. 5, спр. 1272, 173 арк.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 22380, 124 арк.

3. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 30728, 26 арк.

4. ІР НБУВ, ф. 209, спр. 37, 1 арк.

5. ІР НБУВ, ф. 209, спр. 103, 1 арк.

6. *Биконя А. Г.* Типологія образу культурного героя в українських чарівних казках та японських міфооповідях : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / А. Г. Биконя. – Київ, 2015. – 194 с.

7. *Босий О.* Де захований «меч-кладенець» національної культури / О. Босий // *Янчуков С. М.* З іменем Володимира Ястребова. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2005. – С. 24–36.

8. *Босий О.* Дослідник Степової України / О. Босий, Л. Боса // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 105–109.

9. *Бракер Н.* Володимир Амвросійович Менчиц (1937–1916) / Н. Бракер // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – 1929. – Кн. 4. – С. 196–200.

10. *Бріцина О. Ю.* Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства / О. Ю. Бріцина. – Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. – 395 с.

11. *Верменич Я. В.* Початки національної історичної науки: київські центри регіональних досліджень у 50–70-х рр. XIX ст. [Історичні зошити] / Я. В. Верменич. – Київ, 1997. – 45 с.

http://www.etnolog.org.ua

12. *Волос О. В.* Земські матеріали як джерело пізнання етнічної історії краю / О. В. Волос // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 21. – С. 358–361.

13. *Волос О. В.* Краєзнавча діяльність науковців та земських установ з дослідження етнічного складу населення Херсонської губернії (друга третина XIX – поч. XX ст.) / О. В. Волос // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – Київ, 2008. – Вип. 25. – С. 51–57.

14. Высокопреосвященный архиепископ Иероним Экземплярский (1836–1905): биогр. очерк, некоторые ст. и несколько проповедей усопшего владыки. – Киев : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. – 702 с.

15. *Гациский А. С.* Нижегородка: путеводитель и указатель по Нижнему Новгороду и по нижегородской ярмарке. – Нижний Новгород : Типография губернского правления, 1875. – 226 с.

16. *Горошко Л.* «Вогню чорт боїться, а в воді селиться» (Традиційні уявлення українців про воду як локус міфологічних істот) / Л. Горошко // Народознавчі зошити. – 2010. – Зош. 5–6. – С. 566–574.

17. *Грушевський М. С.* Діяльність Історичної секції при Всеукраїнській Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в рр. 1929–1930 / М. С. Грушевський // *Сохань П.* М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність / Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. – Київ, 1993. – С. 269–296.

18. *Грушевський М. С.* Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський. – Київ : Либідь, 1994. – Т. 4. – Кн. 1. – 336 с. – («Літературні пам'ятки України»).

19. *Грушевський М. С.* Спомини. Публікація С. Білоконя / М. С. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149.

20. Давній український гумор і сатира / упоряд. текстів, вступ. стаття і прим. Л. Є. Махновця. – Київ : Державне вид-во художньої літератури, 1959. – 493 с.

21. *Драгоманов М. П.* Два українських «фабліо» та їх джерела. Нарис з історії загальної порівняльної літератури / М. П. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1900. – Т. 2. – С. 66–94.

22. *Драгоманов М. П.* Малорусские народные предания и рассказы / М. П. Драгоманов. – Киев : Типография М. П. Фрица, 1876. – 434 с.

23. *Драгоманов М. П.* Предисловие. Замечание о систематическом издании произведений малорусской народной словесности / М. П. Драгоманов // Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова. – Киев : Типография М. П. Фрица, 1876. – С. 14–24.

24. *Дудко В.* Обкладинки журналу «Основа» (1861–1862) : джерелознавчий аналіз / В. Дудко // Спадщина : Літературне джерелознавство. Текстологія. – Київ, 2004. – Т. 1. – С. 93–107.

25. *Житецький І.* Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна : науковий двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–125.

26. *Іваннікова Л.* Яків Новицький – видатний збирач і дослідник фольклору Степової України / Л. Іваннікова // *Новицький Я.* Твори : у 5 т. – Запоріжжя, 2007. – Т. 2. – С. 5–14.

27. *Катренко А. М.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX століття) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – Київ, 2003. – 180 с.

28. *Катренко А.* Український національний рух другої половини XIX ст. у спогадах / А. Катренко, Ю. Беззуб // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р. Доповіді та матеріали. – Київ, 1994. – С. 122–132.

29. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х. З споминів Вол. Менчиця (Спогади записані А. Михалечем) // Україна : науковий двохмісячник українознавства. – 1925. – Кн. 3. – С. 66–68.

30. *Костомаров М. І.* З приводу «Малорусских народных преданий» М. Драгоманова. «Малорусскія народныя преданія и разсказы». Сводъ М. Драгоманова. Изданіе Юго-Западного Отдѣла Русскаго Географическаго Общества. 1877 / Н. И. Костомаров // Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії / за ред. М. Грушевського. – Київ : Державне видавництво України, 1930. – С. 335–348.

31. *Кримський А. Ю.* «Мерзотний піст вірменських арцівуріїв» (з додатком вірші за мужика Гаврила та за попа, що рябого собаку поховав) / А. Ю. Кримський // *Кримський А.* Розвідки, статті та замітки. – Київ : Друкарня Академії наук, 1928. – С. 52–72.

32. *Кучеренко М.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. – Київ : Кий, 2006. – 662 с.

33. *Менчиц В. А.* З Бердичева (1862 р., 4-го жовтня) / В. А. Менчиц // Основа. – 1862. – Листопад. – С. 109–110.

34. *Менчиц В. А.* Із Сквирського повіту (Київської губ.). 13 червня 1862 р. / В. А. Менчиц // Основа. – 1862. – № 6. – С. 93–99.

35. *Мишанич С.* Фольклористична спадщина видатного українського вченого: до 150-ліття від дня народження Михайла Драгоманова /

http://www.etnolog.org.ua

С. Мишанич // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4. – С. 3–12.

36. *Наумовська О.* Михайло Драгоманов – упорядник та дослідник народної прози / О. Наумовська // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 47. – С. 63–74. – (Серія філологічна).

37. *Нахлік Є. К.* Легенда про Золоті Ворота в Києві у варіаціях М. Грабовського і П. Куліша / Є. К. Нахлік // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 27. – С. 67–78. – (Серія філологічна).

38. *Огоновський О.* Історія літератури рускої. Період новий. Література наукова / О. Огоновський // Зоря. – Львів, 1894. – Ч. 15. – С. 342–344.

39. *Плисецкий М. М.* Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса / М. М. Плисецкий. – Москва : Изд-во АН СССР, 1963. – 446 с.

40. *Руденко Н. В.* Листи В. Ястребова до Ф. Вовка / Н. В. Руденко // Південна Україна. XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 5. – С. 31–65.

41. *Рудченко И. Я.* Предисловие // *Рудченко И. Я.* Чумацкие народные песни. – Киев : Типография М. П. Фрица, 1874. – 13 с.

42. *Савченко С. В.* Русская народная сказка (История собрания и изучения) / С. В. Савченко. – Киев, 1914. – 544 с.

43. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Ф. Савченко. – Харків ; Київ, 1930. – 415 с.

44. *Сиваченко М. Є.* Іван Рудченко як збирач і публікатор українських народних казок / М. Є. Сиваченко // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 5. – С. 12–26.

45. *Стеценко Л. В.* В. А. Менчиць (до 50-річчя з дня смерті) / Л. В. Стеценко // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 2. – С. 87–88.

46. *Стеценко Л. В.* Забута сторінка минулого / Л. В. Стеценко // Дніпро. – 1967. – № 3. – С. 132–135.

47. *Сушицький Ф. П.* До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті Ворота та про Батия / Ф. П. Сушицький // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – Київ, 1923. – Кн. 2–3 (1920–1922). – С. 3–28.

48. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 810 с.

49. Українські народні казки, легенди, анекдоти / за ред. П. М. Попова. – Київ, 1957. – 546 с.

50. *Філоненко О. В.* Науково-педагогічна спадщина В. М. Ястребова / О. В. Філоненко // Наукові записки КДПУ / редкол.: В. В. Радул [та ін.]. – Кіровоград : КДПУ, 2015. – Вип. 140. – С. 157–159. – (Серія «Педагогічні науки»).

51. *Франко І. Я.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Я. Франко. – Львів, 1910. – 448 с.

52. *Халюк Л.* Усне народне оповідання в сучасній фольклористиці / Л. Халюк // Матеріали до української етнології. – 2012. – Вип. 11. – С. 43–50.

53. *Чаговец В.* Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог) / В. Чаговец // Исторический вестник. – 1916. – Май (№ 15). – С. 574.

54. *Чаговец В.* Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог) / В. Чаговец // Киевская мысль. – 1916. – 20 марта (№ 80). – С. 3.

55. Этнографическое обозрение. Издание Этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском Университете. – 1895. – № 3. – 182 с.